

Rafał Kowalczyk
Uniwersytet Łódzki
Instytut Historii

Władca wizjoner. Reformy agrarne Józefa II

Ryc. 1. Cesarz Józef II¹

Na początku XVIII stulecia Austria była krajem rolniczym, o typowo feudalnej gospodarce niedostosowanej do zmieniającej się sytuacji gospodarczej Europy. Austria była monarchią wielką, ale tylko pod względem liczby ludności i terytorium. Brak reform powodował, że sukcesywnie z roku na rok stawała się w państwem słabszym, o niewydolnym systemie fiskalnym i podatkowym. Był to typowy „kolos na glinianych nogach”. Sytuacja ulegała jeszcze pogorszeniu z początkiem XVIII w. Brak reform, rozdmuchane wydatki na armię, niewielkie wpływy z podatków, powodowały stały wzrost zadłużenia. W latach 1700–1740 budżety państwa opiewały na sumy od 16 do 40 mln. florenów. W tym czasie dług publiczny wzrósł blisko pięciokrotnie, z 22 do 99 milionów florenów².

¹ Rep. A. Sokołowski, *Dzieje porzbiworowe narodu polskiego ilustrowane*, t. 1, Druk i Nakład Tow. Akc. Wydawniczo-Drukarskiego „Wiek”, Warszawa 1904.

² J. Bérenger, *Joseph II serviteur de l'État*, Paris 2007, s. 307–308; R. Kowalczyk, *Polityka fiskalna i gospodarcza Józefa II*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku”, t. 9, 2011, s. 7.

W rezultacie, kiedy w roku 1740 tron obejmowała Maria Teresa, zadłużenie Austrii dochodziło do niebezpiecznych rozmiarów, zagrażających stabilności państwa. Maria Teresa nie mogła przystąpić do reformy finansów państwa, gdyż wojna o sukcesję, pochłaniała ogromne środki finansowe. Sytuacja finansów Cesarstwa Austriackiego nie uległa więc polepszeniu. Monarchia Habsburgów jeszcze bardziej osłabła w momencie utraty Śląska – jednej z najbogatszych dzielnic państwa. W XVIII stuleciu Śląsk był najsilniejszą pod względem ekonomicznym dzielnicą monarchii Habsburgów. Utrata dochodów ze Śląska była bardzo dotkliwa dla państwa³.

Maria Teresa doskonale zdawała sobie sprawę ze słabości państwa. Dlatego podjęła próby odrzucenia przeżytków feudalnych i wdrożenia reform agrarnych. W rezultacie, patentem z roku 1772, zobowiązała właścicieli dóbr do składania tzw. fasji, czyli zeznań o dochodach uzyskiwanych ze świadczeń włościan. W roku 1775 Maria Teresa w kolejnym patencie zabroniła powiększania pańszczyzny ponad ustalone wcześniej wymiary i zakazywała zmuszania do pracy chłopów w dni świąteczne. Jednak to nie Maria Teresa zapisała się w historii Austrii jako reformator państwa, który podjął próbę zlikwidowania przeżytków feudalnych, dążąc do uczynienia z Austrii państwa nowoczesnego, na wzór Prus Fryderyka II. Najwybitniejszym reformatorem monarchii Habsburgów w XVIII stuleciu był Józef II.

Józef II uznawany jest za symbol austriackich reform, symbol drogi Austrii ku nowoczesności. Władca ten chciał uczynić monarchię habsburską nowoczesną, właśnie na wzór centralistycznej monarchii Hohenzollernów Fryderyka II. Józef II zdecydował się wprowadzić rozwiązania, które reformowały państwo, głównie kładąc nacisk na reformę struktury społecznej i zmianę położenia chłopów w państwie. Patentem z roku 1782 Józef II wprowadził tzw. umiarkowane poddaństwo. Chłopi uzyskali prawo tzw. wychodu ze wsi. Jedynym ograniczeniem była konieczność przestrzegania przez nich przepisów werbunkowych. Chłopi tzw. niezakupni musieli również znaleźć zastępcę. W praktyce ograniczyło to możliwości wychodu dla największej grupy, gdyż swobodnie odejść mogli tylko najbogatsi tzw. zakupi i najubożsi. Chłopi uzyskali prawo do swobodnego zawierania związków małżeńskich, a ich dzieci prawo do wolnego wyboru zawodu. Z wyjątkiem sierot, dzieci chłopów nie były zobowiązane do pracy we dworze. Nadto kolejny patent zapewniał chłopom prawo wnoszenia do władz państwowych skarg na dziedziców. Ograniczono także prawo dworu do nakładania kar pieniężnych i stosowania kar chłosty. Ogół reform agrarnych wraz z patentami Marii Teresy został ujęty w tzw. Robtopatent z roku 1786. Przede wszystkim ustalał rozmiar pańszczyzny na trzy dni w tygodniu z gospodarstwa chłopskiego. Dzień pracy ustalony został na dwanaście godzin w miesiącach letnich i osiem godzin w miesiącach zimowych. Nadto zlikwidowane

³ D.F. Good, *The economic rise of the Habsburg empire 1750–1914*, Berkley–Los Angeles–London 1984, s. 28; J. Kallbrunner, *Maria–Theresias politisches testament*, Vienna 1953, s. 75; J. Béranger, *Joseph II serviteur de l'État*, Paris 2007, s. 301, 308; R. Kowalczyk, dz. cyt., s. 8.

zostały różnego rodzaju powinności i daniny feudalne, które dotychczas opłacane były w tzw. „naturze”. Wzmocnione zostało również chłopskie prawo do gruntu. Zabroniono włączania ziemi chłopskiej do folwarków, co w efekcie łączyło się z przyznaniem chłopom nieusuwalnych praw do gruntu pod warunkiem właściwego spełniania powinności. Od tego momentu chłopci otrzymali dożywotnie prawo użytkowania ziemi, a ich usunięcie z niej mogło nastąpić na podstawie wyroku sądowego⁴.

Jednak najdalej idącą reformą agrarną Józefa II była tzw. reforma urbarialna z roku 1789. Wprowadzono ją 1 listopada 1789 r. Przewidywała ona, że chłop będzie zatrzymywać około 70% dochodu ze swojego gospodarstwa, natomiast około 18% stanowić miał czynsz (zamiast pańszczyzny), a pozostałe 12% podatek dla państwa. Dla celów reformy urbarialnej z roku 1789 opracowany został w latach 1785–1787 kataster gruntowy (tzw. metryka józefińska), czyli oszacowanie dochodów z ziemi chłopskiej i dworskiej. Przedwczesna śmierć monarchy (Józef II zmarł w roku 1790), spowodowała odejście od patentów józefińskich. Szlachta niezadowolona z ich wprowadzenia wymusiła na nowym monarsze Leopoldzie II Habsburgu cofnięcie najważniejszej reformy Józefa II – reformy urbarialnej, która miała zmienić stosunki produkcji w rolnictwie. Cel zasadniczy – zamiana pańszczyzny i danin w naturze na czynsz pieniężny, który mocą reformy z 1 listopada 1789 r. wprowadzono w monarchii habsburskiej – został całkowicie zarzucony. W roku 1808 nastąpiło praktyczne odejście od patentów józefińskich, co wyraziło się w weryfikacji powinności włościan. Jedyne, co udało się ocalić z patentów Józefa II to włączenie gruntów włościańskich do obrotu handlowego. Z prawa tego można było korzystać, pod warunkiem zgłoszenia umowy kupna–sprzedaży władzom i wpisania jej do księgi hipotecznej. Regulował to *Allgemeines Burgerliches Gesetzbuch* (kodeks cywilny austriacki), który ostateczną sankcję cesarską uzyskał 1 czerwca 1811 r., a na początku 1812, wszedł w życie we wszystkich krajach monarchii habsburskiej⁵.

Austria końca XVIII stulecia, jest przykładem państwa, w którym wprowadzone reformy, które miały doprowadzić do przeobrażeń społecznych kraju, zakończyły się fiaskiem, gdyż po śmierci władcy wizjonera u steru państwa stanęli Habsburgowie, którym brakowało woli i wizji potrzeby zreformowania państwa⁶. Dotychczasowi beneficjenci feudalnego państwa – Kościół katolicki

⁴ D.F. Good, dz. cyt., s. 24; Ch. Ingrao, *The Habsburg Monarchy 1618–1815*, Cambridge 1994, s. 186; R. Kowalczyk, *Polityka gospodarcza i finansowa Księstwa Warszawskiego 1807–1812*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2010, s. 135–136; R. Kowalczyk, *Ukraina – „tygrys” XIX-wiecznych przeobrażeń gospodarczych Europy*, НАУКОВИЙ ЗБІРНИК, УКРАЇНА ТА ПОЛІЩА: минуле, сьогодення, перспективи, Луцьк 2016 – w druku.

⁵ S. Grodziski, *Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji (1772–1914)*, Wrocław 1972, s. 74; R. Kołodziejczyk, *Kształtowanie się kapitalizmu na ziemiach polskich w latach 1796–1864*, Warszawa 1964, s. 14–15; R. Kowalczyk, *Polityka gospodarcza i finansowa...*, s. 135–136.

⁶ Ch. Ingrao, dz. cyt., s. 195; R. Kowalczyk, *Polityka fiskalna i gospodarcza...*, s. 24.

i ziemiaństwo, nie chcieli reform ograniczających ich dochody i wpływy, a następcy Józefa II nie byli mężami stanu na tyle konsekwentnymi, by przeciwstawić się naciskowi tak wpływowych grup.

Józef II dążył do gruntownej przebudowy państwa, właściwie do budowy nowego państwa, które zasadzałoby się na podstawowych tendencjach: centralizmie, unifikacji i zniesieniu przywilejów feudalnych. Stanowiło to podstawę reformy józefińskiej. By skutecznie wprowadzić w życie trudne reformy agrarne, Józef II musiał dokonać przeobrażeń w państwie, unifikując wchodzące w skład monarchii kraje, aby stworzyć jednolity system polityczno-gospodarczy i wzmocnić władzę centralną – władzę Habsburgów⁷.

Józef II miał bardzo silną opozycję w szlachcie, która nie rozumiała konieczności reform państwa, zniesienia przeżytków feudalnych, by monarchia Habsburgów mogła konkurować z potęgami Europy kontynentalnej. Szlachta z funkcjonującymi w państwie przeżytkami feudalnymi, z których czerpała profity, nie chciała żadnych zmian. Nie miała ani świadomości ekonomicznej, ani też nie chciała nic stracić z należnych jej powinności feudalnych. Dodatkowo na silną opozycję przeciw reformom Józefa II nałożył się partykularyzm w ramach monarchii habsburskiej.

W celu przeprowadzenia z sukcesem reform Józef II musiał wzmocnić na tyle rząd centralny, aby osłabić arystokratyczny partykularyzm, stojący na gruncie panującego wszechwładnie feudalizmu. Józefowi II udało się bez problemów wprowadzić reformy w krajach dziedzicznych. Na silny opór natrafił w krajach świętego Stefana. Dlatego też zintegrował finanse Węgier i Siedmiogrodu⁸. Reformatorski cesarz dążył do stworzenia jednolitego organizmu państwowego, na bazie którego udałoby się zbudować zręby silnego państwa, z liczną armią oraz nowoczesną gospodarką, będącą podstawą potęgi jego rodu – dynastii Habsburgów. Dążył do ujednolicenia języka, administracji i systemu podatkowego. Bez tego nie mógł przystąpić do dalszych reform. Konieczne do tego okazało się podźwignięcie słabych gospodarczo Węgier. Jednak na Węgrzech opozycja przeciw reformom Józefa II była bardzo silna. Szlachta, właściciele ziemscy, żyjąc w zamkniętym kręgu pozostałości feudalnych, nie rozumiała potrzeby reform, uważali, że ich wdrożenie podetnie żywotne podstawy ich egzystencji. W rezultacie Józef II nie zdecydował się na konfrontację. Postanowił wprowadzić je w krajach dziedzicznych i dopiero po ich sukcesie wdrożyć je w krajach świętego Stefana. By nie drażnić szlachty z Węgier i Siedmiogrodu, oficjalne komunikaty z Wiednia nie zostały nawet wysłane do wszystkich regionów krajów należących do Korony świętego Stefana. W rezultacie o ich wdrożeniu, bardziej zacofana szlachta węgierska czy z Siedmiogrodu, nie miała

⁷ F. Fejtő, *Józef II Habsburg rewolucjonista*, przeł. A. Kołodziej, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1993, s. 213; Ch. Ingham, dz. cyt., s. 196; R. Kowalczyk, *Polityka fiskalna i gospodarcza...*, s. 12.

⁸ W. Felczak, *Historia Węgier*, Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1983, s. 175; *Historie de la Hongrie des origines à nos jours*, éd. I. Barta, I.T. Berend, P. Hanák, M. Lackó, L. Makkai, Z.L. Nagy, G. Ránki, Préface de G. Castellan, Budapest 1974, s. 226–228.

pojęcia⁹. Trudno się więc dziwić, że Węgry były krajem typowo rolniczym, skostniałym feudalnie rejonem Cesarstwa Austriackiego, gdzie manufaktury zakładano bardzo sporadycznie¹⁰. Usytuowane były w niewielkich enklawach, w większych ośrodkach miejskich, centrach handlowych, w większości w zachodniej, nowocześniejszej części państwa. Była ich tak niewielka ilość, że nie mogły zaspokoić nawet popytu wewnętrznego. Warto zaznaczyć, że ludność miast na Węgrzech była niewielka, stanowiła zaledwie 5% i tonęła w morzu ludności parającej się rolnictwem, zamkniętej w okowach feudalizmu. Zamknięta w swych wielowiekowych przywilejach szlachta zdawała się odporna na jakiegokolwiek nowoczesne prądy zmian, jakie niosło ze sobą oświecenie. Natomiast niewątpliwym liderem przeobrażeń gospodarczych w Cesarstwie Austriackim były Czechy. W Czechach i Austrii ludność miast wynosiła 15%. Natomiast odsetek ludności żyjącej z rolnictwa pod koniec XVIII w. w okresie rządów Józefa II wyraźnie się zmniejszył. W pozostałych prowincjach Cesarstwa Austriackiego, w szczególności na południu i wschodzie odsetek ludności żyjącej z rolnictwa wynosił ponad 90%¹¹.

Reformy Józefa II, jego merkantylizm, dążył do stworzenia jednego, silnego organizmu państwowego. Polegało to na scentralizowaniu państwa, wprowadzeniu reform administracyjnych, społecznych, jak i osłabieniu pozycji Kościoła katolickiego. Szło to w parze z koniecznością zwiększenia dochodów budżetowych, wzrostu fiskalizmu. Jednak nakręcenie koniunktury przy zbyt wysokim podkreśleniu śruby fiskalnej, kosztach reform, tak administracyjnych, jak i społecznych, konieczności wdrażania nowych technologii, które stymulowałyby rozwój przemysłu oraz wzroście liczebności wojska było niezwykle trudne. Bez reformy monetarnej i zwiększenia w obiegu środków pieniężnych, nawet kosztem wzrostu inflacji było to niemożliwe. Dlatego też Józef II wyraźnie zwiększył ilość pieniędzy na rynku, wprowadzając je do obiegu. W Austrii było to możliwe tylko poprzez emisję papierowych bankocetli, czyli nisko kosztowy dodruk papierowego pieniądza.

Józef II zdając sobie sprawę ze słabości gospodarczej Austrii, postawił przed wszystkim na rozwój jej rynku wewnętrznego. Wprowadził wysokie cła, chroniąc rynek wewnętrzny przez obcą konkurencją. Starał się tym samym rozwijać potencjał gospodarczy krajów należących do Imperium Habsburgów. Jednocześnie dążył do transferu technologii, z krajów będących na wyższym poziomie gospodarczym, przede wszystkim od lidera ówczesnej zglobalizowanej gospodarki – Wielkiej Brytanii. Wykorzystywał jednak osiągnięcia wszystkich państw, które dokonywały z sukcesem przeobrażeń gospodarczych, industrializując państwa, w tym z Prus, by tylko przyspieszyć proces przemian

⁹ *Historie de la Hongrie...*, s. 226–228, 230–232; Ch. Ingrao, dz. cyt., s. 201.

¹⁰ *Historie de la Hongrie...*, s. 219–221.

¹¹ D.F. Good, dz. cyt., s. 23; Ch. Ingrao, dz. cyt., s. 185; H. Hassinger, *Der Stand der Manufakturen in den deutschen Erbändern des 18. Jahrhunderts*, [in:] *Die wirtschaftliche Situationen in Deutschland und Österreich um die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert*, Hrsg. Fridrich Lütge, Stuttgart 1964, s. 113; R. Kowalczyk, *Polityka fiskalna i gospodarcza...*, s. 16.

w gospodarce, mechanizację produkcji i transportu. W Austrii nie koncentrowano się jednak na inwestycjach w jednym regionie, ani też na budowie jednego kompleksu państwowego, tak jak w Prusach, na Górnym Śląsku. Generalnie stymulowano rozwój poszczególnych ośrodków, w różnych częściach państwa. Znikome było też zaangażowanie w bezpośrednie inwestycje państwowe w przemyśle. W odróżnieniu od Prus w Austrii, nawet w okresie rządów Józefa II armia habsburska nie stała się stymulatorem rozwoju przemysłu. Niewykorzystanie tej szansy było jednym z czynników utraty pozycji Austrii w procesie przeobrażeń gospodarczych.

Oprócz likwidacji skostniałego systemu feudalnego próbowano także zmodernizować rolnictwo. Rozwijano hodowlę merynosów, zakładano plantacje winorośli. Jednak zmiany w rolnictwie wprowadzano w krajach dziedzicznych. Stąd też w Dolnej Austrii uprawa winorośli w latach 80. XVIII stulecia wzrosła o 10%. Natomiast na Węgrzech i w Galicji zmiany te, ze względu na opór właścicieli ziemskich, wprowadzano jedynie w dobrach rządowych. Wszelkie próby reform rolnictwa, zmian stosunków społecznych, które naruszały feudalne przywileje na Węgrzech oraz w Galicji, ze względu na opór tamtejszej konserwatywnej szlachty, tak węgierskiej, jak i galicyjskiej, zakończyły się fiaskiem¹².

Jednak pomimo merkantylistycznej polityki Marii Teresy i Józefa II, Austrii nie udało się dokonać przeobrażeń gospodarczych. Pozostała lepiej zintegrowanym państwem, w którym występowały jednak prowincje, kraje o różnym wskaźniku rozwoju. Wyróżniały się gospodarki Czech i Dolnej oraz Górnej Austrii, natomiast Węgry, Siedmiogród i Galicja pozostawały pod tym względem w tyle. Wszystkiemu winne było wycofanie się z reform Józefa II. W latach 80. zainicjowano szereg reform, tak w przemyśle, rolnictwie, jak i komunikacji. Odnosiło się to wielu krajów, również Galicji, gdzie np. zbudowano szereg dróg, które miały połączyć tę prowincję z pozostałymi, jak i ułatwić transport wewnątrz niej. Można oczywiście zasugerować, że uczyniono to, aby Galicja stała się głównym rynkiem zbytu dla bardziej rozwiniętego przemysłu z Czech i Austrii. Było to częścią merkantylistycznej polityki Józefa II, organizacji przemysłu i handlu, ograniczenia importu i rozwoju rodzimej wytwórczości. Bez wdrożenia reform społecznych, patentów józefińskich, przeobrażenia jakim uległa gospodarka monarchii habsburskiej w latach 80. zakończyły się niepowodzeniem.

Błędem było też zaangażowanie w wojnę z Imperium Osmańskim co spowodowało ogromny wzrost deficytu. Wojna okazała się bowiem bardzo kosztowna. W Wiedniu spodziewano się, że będzie ona trwać krótko. Sułtan Abdülhamid I zaskoczył jednak swoich przeciwników. Potrafił zaraz po objęciu władzy przystąpić do reform, w których postawił na armię. Wiedział bowiem, że tylko silna, nowoczesna armia będzie gwarantem granic Imperium Osmańskiego. Sułtan nie chciał pogodzić się z utratą Chanatu Krymskiego, co nastąpiło

¹² D.F. Good, *dz. cyt.*, s. 34; P. Bairoch, *L'agriculture des pays développés 1800 à nos jours. Production-productivité-rendements*, Paris 1999, s. 10; R. Kowalczyk, *Polityka fiskalna i gospodarcza...*, s. 22.

w wyniku przegranej V wojny z Rosją toczonej w latach 1768–1774. Delegacja Tatarów Krymskich, której przewodniczył kałga sułtan Szahin Gerej, mimo sprzeciwów Stambułu, już w roku 1771 udała się do Petersburga, gdzie uregulowano zasady przyszłych stosunków niepodległego Krymu z Rosją. Ówczesny chan krymski Sahib Gerej II podpisał w listopadzie 1772 r. w Karasu-Bazar akt regulujący stosunki między niepodległym państwem krymskim a Rosją na zasadach sojuszu i wzajemnej przyjaźni. Układ podpisali również reprezentanci najważniejszych rodów krymskich – bejowie Szirinów i Mansurów, jak i Kan Mambet Bej, reprezentujący Nohajów. Sułtan turecki Mustafa III nie uznał układu krymsko-rosyjskiego, nie godząc się na zaistniałą sytuację, zerwał rokowania toczące z Rosjanami w Fokszanach we wrześniu 1772 r. Od tego momentu sułtan turecki Mustafa III samodzielnie prowadził wojnę z Rosjanami. Jednak niepowodzenia na froncie z wojskami rosyjskimi zmusiły go do podpisania niekorzystnego dla Imperium Osmańskiego traktatu pokojowego 10 lipca 1774 r. w Küczük Kajnardży. Dla Turcji był to cios. Imperium Osmańskie utraciło Karbadę na Kaukazie, północne wybrzeże Morza Azowskiego z prawem do fortyfikowania Azowa, Kercza i Jenikale na Krymie, wybrzeże Morza Czarnego między ujściem Dniepru i Bohu. Rosjanie zyskali prawo do żeglugi po Morzu Czarnym wraz z przejazdem przez Bosfor i Dardanele, prawo do ingerowania w wewnętrzne sprawy księstw naddunajskich: Wołoszczyzny i Mołdawii oraz protekcję nad Kościołem prawosławnym na terenie Imperium Osmańskiego. Dało im to możliwość wtrącać się w wewnętrzne sprawy słabnącego Imperium Osmańskiego, co wielokrotnie wykorzystywali.

Największą stratą dla Imperium Osmańskiego był jednak Chanat Krymski. Chanat Krymski stał się państwem niepodległym, wielowiekowa zależność od Imperium Osmańskiego została zerwana. Choć formalnie traktat czynił Chanat Krymski państwem niezależnym, to faktycznie stał się rosyjskim protektoratem. Rosjanie, zdając sobie sprawę, że dawny Chanat Krymski, stał się ich nieformalnym wasalem, specjalnie wzmocnili jego terytorium. Miał bowiem obejmować nie tylko cały Półwysep Krymski, ale też dawny ejalet Kaffy i częściowo Oczakowa, które utraciło Imperium Osmańskie oraz ziemie Nogajów, podporządkowanych – pomimo ich sprzeciwu – bezwolnemu wobec Petersburga chanowi krymskiemu Sahib Gerejowi II. Nadto Imperium Osmańskie zmuszone zostało do zapłaty ogromnej kontrybucji wojennej zwycięskiej Rosji. Właśnie dlatego sułtan Abdülhamid I postawił na reformę armii, wprowadzając nowoczesne uzbrojenie i zdecydował o zmianie sposobu szkolenia oddziałów janczarskich. Zwiększył też artylerię, sprowadzając armaty i instruktorów europejskich¹³.

¹³ J. Reychman, *Historia Turcji*, Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973; W.A. Serczyk, *Katarzyna II carowa Rosji*, Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1983; L. Podhorodecki, *Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w.*, Książka i Wiedza, Warszawa 1987; Ch. Ingraio, *dz. cyt.*, s. 195; D. Kołodziejczyk, *Turcja*, Trio, Warszawa 2000; L. Bazyłow, P. Wiczorkiewicz, *Historia Rosji*, Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Wrocław 2005; W. Morawski, S. Szawłowska,

Józef II uważał, że będzie to łatwa wojna, gdyż doświadczenie przegranej przez sułtana tureckiego Mustafę III piątej wojny z Rosją powodowało, że Imperium Osmańskie było postrzegane, jako państwo bardzo słabe, wręcz niewydolne. Jednak zreformowana przez sułtana Abdülhamida I armia turecka zaskoczyła Austriaków pod Karánsebes. Bitwa jaką stoczono na obszarze Banatu, okazała się prestiżową porażką Józefa II, którego wojska omal nie zostały zmiecione, i to przy minimalnych stratach armii sułtana Abdülhamida I. Bitwa okazała się także bardzo kosztowna dla budżetu. Cesarz miał uzasadnione pretensje do sojuszników Rosjan i głównodowodzącego – feldmarszałka Grigorija Aleksandrowicza Potiomkina, za małą aktywność przeciw wojskom osmańskim. Jednak w toku dalej prowadzonej wojny, wykorzystując sukcesy Rosjan – głównie feldmarszałka Piotra Aleksandrowicza hrabiego Rumiancewa – austriacki feldmarszałek Ernst Gideon baron von Laudon wkroczył na Bałkany i po krótkim oblężeniu w dniu 8 października 1789 r. zdobył Belgrad. Wojna z Imperium Osmanskim Abdülhamida I była jednak porażką Józefa II. Nie udało mu się zrealizować początkowo założonych celów, czyli rozbioru Imperium Osmańskiego, którego terytorium mieli się podzielić sojusznicy – Cesarstwo Austriackie Józefa II i Cesarstwo Rosyjskie Katarzyny II. Józef II planował zastosować scenariusz sprawdzony na bezwzględnej Rzeczypospolitej szlacheckiej. Nadto Józef II musiał zdecydować się na separatystyczny pokój z Turcją podpisany w dniu 4 sierpnia 1791 r. w Swisztowie, gdyż koszty wojny przerastały możliwości budżetowe Cesarstwa Austriackiego. Monarchia Habsburgów czasów Józefa II wyszła z tej kosztownej wojny bez żadnych zdobyczy terytorialnych, ale za to z ogromnym długiem, który kładł się cieniem, na sukcesie dotychczasowych reform fiskalnych¹⁴.

Śmierć Józefa II całkowicie zatrzymała Austrię na drodze przemian gospodarczych. Nawet tak wysoki deficyt można było jednak zbić rozsądną polityką fiskalną. Jego następcy: ojciec Leopold II Habsburg – Lotaryński i Franciszek II (od 1804 r. Cesarz Austrii jako Franciszek I), wycofali się jednak całkowicie z reform, pozostawili nienaruszoną strukturę społeczną i zaprzestali modernizacji gospodarki, rozbudowy infrastruktury komunikacyjnej, skupiając się na wojnach z Francją. Deficyt pozostawiony przez Józefa II, nie uległ zmniejszeniu, a dodruk pieniędzy nie służył już napędzaniu koniunktury. Zwiększano bazę monetarną, ale wyłącznie w celu sfinansowania wydatków wojennych.

Niepowodzeniem zakończyła się również austriacka polityka kolonizacyjna. Józef II podjął ją jako jeden z elementów modernizacji rolnictwa w Galicji. Uważał, iż koloniści przywiozą ze sobą nowe formy gospodarowania, w tym postawią na rozwój hodowli najlepszych ras bydła, owiec, koni, trzody

Wojny rosyjsko-tureckie od XVII do XX wieku, Trio, Warszawa 2006; S.S. Montefiore, *Katarzyna II i Potiomkin. Carski romans*, przeł. K. Bażyńska-Chojnacka, P. Chojnacki, W. Jeżewski, Wydawnictwo Magnum, Warszawa 2013; R. Kowalczyk, *Ukraina – „tygrys” XIX-wiecznych przeobrażeń gospodarczych...* – w druku.

¹⁴ Ch. Ingrao, *dz. cyt.*, s. 196, 209; J. Béranger, *dz. cyt.*, s. 308; R. Kowalczyk, *Polityka fiskalna i gospodarcza...*, s. 24–25.

chlewnej. Koloniści otrzymali szereg ulg, m.in. zwolnienie od czynszu aż do lat dziesięciu, od pańszczyzny do sześciu, rzemieślnicy i ich synowie uzyskali prawo bezpieczeństwa od służby wojskowej, jak również możliwość otrzymania bezpłatnego kontyngentu drewna z lasów państwowych, które miało być wykorzystane do budowy domów. Nadto wiele materiałów budowlanych mogli nabyć po zaniżonych cenach. Z drugiej strony znaczne środki przeznaczono na rozwój hodowli, sprowadzono rasy bydła, owiec do majątków w dobrach skarbowych. Polityka ta jednak skończyła się niepowodzeniem, ze względu na brak konsekwencji. Środki przeznaczono na ten cel tylko w okresie rządów Józefa II. Po jego śmierci, zarzucono politykę kolonizacyjną. Szansa na modernizację rolnictwa w najbardziej na wschód wysuniętej prowincji Imperium Habsburgów, poprzez przeszczepienie metod produkcji rolnej z zachodniej Europy, zakończyła się niepowodzeniem. Austria powróciła do polityki kolonizacyjnej w latach 1801–1802, za rządów cesarza Franciszka II, ale nie miała ona charakteru ekonomicznego. Wiązała się bowiem z przesiedleniem ludności niemieckiej, z terenów które dostała Republika Francuska w wyniku postanowień pokoju w Lunéville. W rezultacie ten etap polityki kolonizacyjnej (osadzania kolonistów) nie wniósł w żadnym stopniu elementów modernizujących rolnictwo, gospodarkę rolną¹⁵.

W rezultacie odwrócenie reform spowodowało, iż Austria w latach 90. XVIII w. weszła na drogę kryzysu, którego nie mogła zahamować nawet koniunktura wojenna¹⁶. Miało to zdecydowany wpływ na ziemie polskie, które weszły w skład Cesarstwa Austriackiego. Polityka gospodarcza Austrii wobec nowych prowincji nie była konsekwentna. Bardzo źle na rozwój miast wpłynęło odcięcie więzów handlowych, jak i tradycyjnych rynków zbytu, ziem które zostały włączone w skład Galicji. W momencie objęcia nowych terenów, władze austriackie nie opracowały dla Galicji długofalowej polityki gospodarczej, która stymulowałaby ich rozwój, uwzględniający destrukcyjny wpływ odcięcia ziem przejętych przez Prusy i Rosję. Ziem, które w XVIII stuleciu stanowiły tradycyjne rynki, przez które przechodziły szlaki handlowe z południa na zachód i z zachodu na południe. W rezultacie, w 1800 r., w produkcji rolnej Austria została wyprzedzona nie tylko przez Prusy, ale również przez uprzemysłowioną Anglię¹⁷.

Już w okresie napoleońskim, po wycofaniu się z reform Józefa II, państwo Habsburgów pod względem produkcji i przychodów wykazało stagnację. Zaanżelowanie militarne generowało inflację, która przerodziła się w hiperinflację. Największe straty poniosły przemysły eksportowe m. in. szklarski i lniany. Natomiast wzrost odnotowały przemysły opierające się na rynku wewnętrznym i na

¹⁵ T. Mencil, *Próby kolonizacji niemieckiej w Galicji Zachodniej w latach 1799–1806*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Sectio F: Nauki filozoficzne i humanistyczne, vol. 25, 1970, s. 70, 80–83; Tegoż, *Polityka chłopska władz austriackich w Galicji Zachodniej (1796–1809)*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. 34, 1973, s. 122–123.

¹⁶ D.F. Good, *dz. cyt.*, s. 37.

¹⁷ P. Bairoch, *dz. cyt.*, s. 10.

potrzebach stale rozbudowanej i reformowanej armii, a mianowicie wełniany i bawełniany. Rozwój wełnianego stymulowały stale rozwijane hodowle merynosów, które na szeroką skalę w dobrach państwowych zakładał Józef II. Ogromne problemy wystąpiły wraz z końcem okresu napoleońskiego. Zapoczątkował on dno depresji, trwającej od lat 90. XVIII stulecia. Dotknął on wszystkie branże, poczynawszy od eksportowych, poprzez rafinerie cukru, aż po wspomniane już: wełnianą i bawełnianą. W rezultacie duże zapóźnienie (blisko dwudziestoletnie) z lat 90. XVIII w. pogłębione przez okres napoleoński (czas blokady kontynentalnej, kiedy tak jak i reszta Europy Austria cierpiała na niedobór technologii, brak wykwalifikowanej kadry pracowniczej) spowodowało, że kiedy Austria zaczęła wychodzić z dna depresji w latach 20. XIX stulecia, dystans do pozostałych rywali gospodarczych Europy kontynentalnej – Francji czy Prus – był nie do nadrobienia¹⁸.

Reasumując, należy zaznaczyć, że w rezultacie odwrócenia od reform Cesarstwo Austriackie pod koniec XVIII w. weszło na drogę osłabienia gospodarczego. Nawet koniunktura wojenna okresu napoleońskiego nie była w stanie wygenerować impulsu wzrostowego i zmienić tego niekorzystnego trendu. Wszystkiemu winne było wycofanie się z reform agrarnych Józefa II, które miały spowodować wyjście monarchii Habsburgów z okowów feudalizmu. Przystawienie gospodarki na tory kapitalistyczne i odrzucenie przeżytków feudalnych, gwarantowało rozwój. Józef II wiedział, że państwo wymaga reformy finansów, dlatego też skorelował reformy fiskalne z agrarnymi, otwierając drogę do przebudowy stosunków społecznych w państwie i unowocześnienia kraju. Jednak brak reform fiskalnych za rządów następców Józefa II, dodruk pieniędzy na potrzeby wojen oraz wycofanie się z wielkich reform gospodarczych, utrwaliło dotychczasowy podział gospodarczy krajów należących do Cesarstwa Austriackiego. Imperium Habsburgów cofnęło się na drodze rozwoju o kilkadziesiąt lat. Monarchia Habsburgów została zepchnięta, w wyniku odejścia od reform, na pozycję państwa, które nie mogło odrywać roli, jaka wynikałaby z potencjału surowcowego i możliwości rozwoju wewnętrznego. Odwrócenie od reform agrarnych Józefa II nie mogło uczynić Cesarstwa Austriackiego silnym państwem, którego potencjał wynikałby z posiadanego terytorium i zamieszkałej na nim ludności. Uczynił ją skansenem Europy.

¹⁸ D.F. Good, *dz. cyt.*, s. 35–37.

Ryc. 2. Wiedeń, plac Józefa II (fot. Rafał Kowalczyk)

Ryc. 3. Wiedeń, plac Józefa II (fot. Rafał Kowalczyk)

The visionary ruler. Agrarian reforms of Josef II

This article describes agrarian reforms of Josef II, the most outstanding reformer in the Habsburg monarchy in the 18th century. He wanted to create a single, strong organism of state. He wanted Habsburg monarchy to be modern similarly to centralized Hohenzollern monarchy of Friedrich II. It was a very difficult task. Josef II had to strengthen central government for the purpose of weakening aristocratic particularism supporting domination of feudalism. At the same time he had to introduce many administrative and social reforms, to weaken role of Catholic church, to increase budget income with stronger fiscalism and to introduce monetary reform with increasing circulation of money. Reform of social structure, agrarian reform with a change of position of farmers that should change production relations in agriculture were all squandered with the untimely death of Joseph II. The nobles and Catholic church were dissatisfied with these reforms and forced new Habsburg monarchs to revoke agrarian reforms of Josef II.